

ВОЄННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРОЇСТОГО СОЮЗУ І АНТАНТИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Розглядаються зміст та головні складові воєнного потенціалу держав Троїстого союзу і Антанти, які визначили характер та особливості майбутньої світової війни. З'ясовано вплив політики на сферу військової економіки. Підготовка до війни вимагала виготовлення величезної кількості предметів озброєння, щоб забезпечити ними масові армії. Це стало можливим лише за умови стабільного економічного розвитку на рубежі XIX-XX ст. основних учасників майбутньої війни – держав Троїстого союзу і Антанти. Розкрито військово-промисловий потенціал ворогуючих блоків, який був складовою частиною всього комплексу народного господарства кожного з учасників Першої світової війни.

Ключові слова: Троїстий союз, Антанта, воєнний потенціал, військова економіка, запаси сировини, військово-промисловий комплекс, види озброєння, армія.

Lozynskyj A. F.

MILITARY POTENTIAL OF THE TRIPLE ALLIANCE AND THE ENTENTE BEFORE THE FIRST WORLD WAR

Abstract. The content and the main components of the military potential of the Triple Alliance and the Entente, which determined the nature and characteristics of the future World War are considered. The political influence on the military economy sphere is studied. Preparation for war required the manufacture of a great number of items of armament to provide them a massive army. This is possible only under conditions of sustainable economic development at the turn of the XIX and XX centuries. The main participants of the future war-powers of the tripartite alliance with the allied powers. The rival blocs' military-industrial potential, which was part of the whole economy complex of the each member of the First World War was revealed.

Keywords: Triple Alliance, Entente, military potential, military economy, raw materials stocks, the military-industrial complex, types of weapons, the army.

Постановка проблеми. Для характеристики військового потенціалу воюючих сторін важливо оцінити всю сукупність засобів, які мала кожна держава, що прийняла активну участь у Першій світовій війні, до моменту її виникнення в серпні 1914 р. Підготовка до війни вимагала виготовлення величезної кількості предметів озброєння, щоб забезпечити ними масові армії. Це стало можливим лише за умови стабільного економічного розвитку на рубежі XIX-XX ст. основних учасників майбутньої війни – держав Троїстого союзу і Антанти, зростанню їхнього промислового виробництва і розвитку техніки. Вперше в історії людства вирішальним фактором у війні став військово-промисловий потенціал, який був складовою частиною всього господарського комплексу кожного з її учасників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження теорії військової економіки був зроблений в різний час відомими європейськими мислителями А. де Монкретьєном, Ф. Лістом, Ф. Енгельсом та ін. [1], ідеї яких здобули загальносвітове визнання. В Україні ці проблеми досліджували такі вчені як О. Грішнова, І. Жалоба, Е. Лібанова, В. Мандибура, С. Пирожков, Л. Синявська, А. Чухно та ін. [2]. Окремі аспекти становлення і розвитку військово-промислового комплексу воюючих держав знайшли висвітлення у працях зарубіжних істориків К. Віноградова, А. Дікса, В. Дойчмана, Т. Ісламова, А. Зайончковського, Р. Кана, А. Моссера, Ю. Пісарєва, В. Полікарпова, О. Регеля, Л. Смітча, А. Тейлора та ін. [3].

Але на сьогодні в Україні, за виключенням окремих праць [14], відсутні ґрунтовні спеціальні і узагальнюючі дослідження присвячені аналізу воєнного та економічного потенціалу військово-політичних блоків, які визначали зміст і характер майбутньої світової війни. Отже, метою запропонованої статті є

поглиблений аналіз військово-промислового потенціалу Троїстого союзу і Антанти напередодні Першої світової війни.

Постановка завдання. Метою публікації є розгляд змісту й головних складових воєнного потенціалу держав Троїстого союзу і Антанти, які визначили характер та особливості майбутньої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що військова економіка як частина господарського комплексу включає сферу виробництва різноманітних видів військової продукції, їх розподіл, обмін і споживання. Перехід економіки воюючих держав на військові рейки здійснювався в надзвичайних умовах. На сферу військової економіки значний вплив мали закони політики та війни:

- закон залежності війни від її політичних цілей;
- закон залежності ходу війни від співвідношення економічних потенціалів;
- закон ходу війни в залежності від співвідношення військових потенціалів воюючих держав;
- закон залежності ходу війни від морально-політичного потенціалу [6].

Було ясно, що у разі війни між окремими державами або коаліціями держав перевагу може мати сторона з вищим рівнем розвитку промисловості, розвиненішою технікою виробництва і з достатніми запасами сировини, необхідної для виробництва зброї і військового спорядження.

Зокрема, про це свідчить становлення і розвиток військово-промислового потенціалу **Німеччини**. На початку ХХ ст. економічний розвиток Німеччини відбувався прискореними темпами і країна за основними показниками почала випереджати Великобританію. Зросло виробництво заліза, сталі, збільшився видобуток вугілля. У 1913 р. Німеччина ввозила сировини на майже 11 млрд. марок для переробних галузей. При створенні великої машинобудівної індустрії в Німеччині використовувався досвід інших економічно розвинутих держав світу. Особливо швидкими темпами відбувався розвиток провідних на той час галузей виробництва – електротехнічної й хімічної. Оскільки Німеччина не мала колоніальних володінь, її капітали в значній мірі вкладалися в національну економіку. Німецька промисловість мала передову організацію й сучасну на той час структуру. Їй також сприяли військові замовлення від держави, яка розпочала гонку озброєнь. За 1870-1914 рр. щорічний приріст промислового виробництва в Німеччині складав – 4,1 % [27].

Німецький військово-промисловий комплекс напередодні Першої світової війни став могутньою галуззю індустрії, що включав до 30 державних і приватних заводів з числом робітників понад 180 тис. осіб. З приватних підприємств можна виділити заводи промислової родини Круппа з м. Ессена, які вже у той час стали одними з головних постачальників зброї. Фрідріх Карл Крупп (1787-1826 рр., засновник фірми «*Krupp*») та його син і онуки Альфред (1812-1887 рр., винахідник), Фрідріх Альфред (1854-1902 рр., політичний діяч), Густав (1870-1950 рр., фінансовий магнат) були широко відомі як промисловці, власники сталеливарного і військового виробництва. Для прискорення мілітаризації господарства весною 1914 р. прийнято закон про надзвичайні повноваження уряду, що давав державним органам право контролю над сировиною і паливом, його використанням для військових потреб та контролю над розподілом і виконанням урядових військових замовлень. Переорієнтувавши металургійні, машинобудівні, хімічні та інші підприємства на виробництво зброї і військового спорядження, Німеччина досить швидко збільшила випуск гармат для важкої артилерії. Зокрема, у 1914 р. німецька армія мала на озброєнні 575 гармат, російська – 240, а французька – тільки 180 [21, с. 160].

Разом із зростанням промисловості, відбувалося нарощування військового потенціалу Німеччини. У 1912 р. уряд прийняв рішення про збільшення в найближчі півтора роки німецької армії до 800 тис. осіб. Також Берлін вирішив посилено розвивати свій військово-морський флот. Німці прагнули не тільки зрівнятися з Великобританією по кількості кораблів, але й не поступатися їй в їх якості, щоб у разі конфлікту німецький військово-морський флот за бойовою потужністю дорівнював флоту супротивників. Програма, прийнята у травні 1912 р. рейхстагом, передбачала довести чисельність німецького військового флоту до 41 лінійного корабля, 20 крейсерів броненосців, 40 легких крейсерів, 144 міноносців і 72 підводних човнів. Особливу увагу Німеччина приділяла будівництву підводних човнів, оперативно налагодивши їх виробництво до вступу у війну [7]. У 1913-1914 рр. німецький уряд вклав у військово-морське будівництво понад 23 млн. фунтів [26, с. 77]. Напередодні Першої світової війни німецький військово-морський флот займав друге місце серед військових флотів найбільших морських держав світу.

Австро-Угорщина (головний союзник Німеччини у Троїстому союзі) на рубежі ХІХ-ХХ ст. стала третьою у Європі державою, після Росії та Німеччини, за кількістю населення. Однак, на озброєння Відень витрачав менше коштів ніж інші великі держави – четверту частину витрат Росії та Німеччини, третю

частину витрат Великобританії і Франції та навіть менше, ніж Італія [24]. Все це свідчило, що монархія Габсбургів фактично була найменш мілітаризованою державою у Європі. Тому влітку 1914 р. австрійський уряд робить радикальні зміни в економічній сфері. Зокрема, військово-промислове регулювання почали здійснювати т. зв. військово-економічні центральні органи, якими керували власники великих фінансових структур. Разом з військовим міністерством та міністерством торгівлі ці органи вишукували і розподіляли промислову та продовольчу сировину для армії.

Найбільше військово-промислове підприємство Австро-Угорщини складала завод в Пльзені (Моравія) відомі як фірма “Шкода” («Škoda»). У 80-х роках XIX ст. вони переорієнтовуються на військові потреби. З 1886 р. фірма приступила до виготовлення броньованих плит для фортечних укріплень. Через два роки почала виготовляти перші гаубичні установки й отримала патент на виготовлення кулеметів. З 1889 р. “Шкода” розпочала виробництво польової артилерії, а 1896 р. приступила до виготовлення морської артилерії [14, с. 99]. У 1909 р. “Шкода” отримала державне замовлення на суму близько 7 млн. крон. У 1913 р. Уклала з угорським урядом угоду про будівництво гарматного заводу в Гіорі, і відповідно до угоди з “Австрійським товариством моторів Даймлера” почала встановлювати на військові автомобілі гаубиці (28 см) власного виробництва [24, с. 434].

Другим великим військово-промисловим підприємством була “Кам’яновугільна і металургійна компанія Вітковіце” у Моравії (входила до складу англійського акціонерного товариства “Нікельний синдикат сталезаводів”). Вона виготовляла броню, гарматні стволи й установки, бойові снаряди та ін. Ще одним потужним військовим підприємством стало “Австрійське зброярське фабричне товариство Йозефа Верндля” (Штирія), яке спеціалізувалося на виробництві піхотної гвинтівки Манліхера. Промислова продукція складала майже 500 тис. гвинтівок на рік. Серед інших австрійських підприємств, що працювали на військові потреби були динамітний завод у Празі і торпедний в Фіуме.

Хоч Австро-Угорщина й не належала до традиційно морських держав, однак вона, на основі власних ресурсів, інтенсивно розбудовувала свій військово-морський флот. Для цього були наявні всі умови: відповідні порти, судноверфі, будівельний матеріал, кваліфіковані інженери і конструктори-будівельники. У воєнному плані австрійський військовий флот орієнтувався на оборонну тактику, оскільки базувався і діяв на обмежених просторах. Його головні функції полягали в обороні водних кордонів багатонаціональної монархії [16].

На початку XX ст. військово-морський флот Габсбургів докорінно змінився за технічними параметрами, кількісними та якісними показниками. Зокрема, поповнився сучасними на той час кораблями, отримав нове озброєння, кваліфіковані військові кадри та ін. На озброєння почали поступати торпедоносці, великі крейсери і міноносці. 30 вересня 1908 р. на воду спущено броненосець “Радецький” – військовий корабель нового типу, оснащений потужною артилерією. Ця дата вважалася днем відродження австро-угорського військово-морського флоту. Найновішим здобутком стало формування флотилії підводних човнів.

Напередодні Першої світової війни Австро-Угорщина стала авіаційною державою. У 1912 р. Відень почав формувати військово-повітряний флот. На початку 1914 р. у його складі нараховувалося близько 40 учбових та військових літаків, майже 50 цивільних літаків, 85 аеродромів. Армія мала на озброєнні різні види літаків: винишувачі, бомбардувальники, розвідувальні. Вся військова авіація ділилася на загін пілотів і льотні роти (по 106 осіб), одну роту і 12 повітроплавних загонів [15, с.16]. Однак, загалом, напередодні Першої світової війни Австро-Угорщина за військово-промисловим потенціалом посідала одне з останніх місць серед держав Троїстого союзу і Антанти [11].

Формально до початку війни залишалася у складі Троїстого союзу **Італія**. На початку XX ст. італійський уряд значно збільшив військові витрати, які щорічно становили 18 % державного бюджету [19, с.27]. Серед усіх видів й родів збройних сил в Італії досить потужно розвивався військово-морський флот. Італійські лінкори мали хороші тактико-технічні показники. Характерною особливістю лінійних кораблів стала перевага в швидкості ходу при тому ж бронюванні. Італійському військово-морському командуванню крім флотських з’єднань повністю підпорядковувалася і берегова оборона країни, зокрема, морські фортеці, військово-морські бази, військові порти з гарнізонами, що позитивно позначалося на організації і веденні оборони узбережжя країни.

Великобританія (майбутній основний союзник в Антанті) на рубежі XIX-XX ст. перебувала на порозі великих змін у військово-промисловому комплексі. Головний військовий потенціал держави складав найбільший у світі військово-морський флот. Значний внесок у розвиток військово-промислового комплексу Великобританії напередодні Першої світової війни вніс перший лорд Адміралтейства (управляючий Королівським флотом у 1911-1915 рр.) Вінстон Черчилль (1874-1965 рр., державний діяч, найбільше

відомий як прем'єр-міністр Великобританії у роки Другої світової війни) – ініціатор військової реформи, зокрема, переоснащення артилерії і танків, морської авіації та переходу військово-морського флоту від використання вугілля до нафти. В. Черчилль зазначав, що “на британських військових кораблях плавають міць, велич і сила Британської імперії. На протязі всієї нашої історії життєзабезпечення та безпека нашого вірного, працелюбного й активного населення залежали від військово-морського флоту” [20].

У значній мірі зміцненню військово-промислового потенціалу Великобританії сприяли наявність багатих економічних ресурсів і сировини. Зокрема, на початку ХХ ст. англійці добували 30 % обсягу світового вугілля, виплавляли 20 % світового виробництва чавуну та ін. П'ять найбільших англійських банків контролювали фінанси усього світу. Збереженню міцних економічних позицій сприяли й величезні колоніальні володіння загальною площею понад 33 млн. кв. км. з населенням більше 400 млн. осіб [28].

Підвищений інтерес британський уряд приділяв літакобудуванню, як важливому знаряддю ведення війни. У 1911 р. В. Черчилль вручив чек на 10 тис. фунтів двом військовим пілотам, які піднялися в небо у Ньюфаундленді й приземлилися в Ірландії. З його ініціативи створено військово-морську авіацію. Настирливість В. Черчилля зробила Великобританію першою країною в світі, що озброїла літак кулеметом. Він домігся того, щоб англійські військові літаки могли слугувати не тільки в якості розвідників, але й кидати бомби. У 1913 р. Великобританія сконструювала перший у світі авіаносець – “Гермес”. До початку Першої світової війни Королівські військово-морські сили мали майже сотню літаків, значно випереджуючи інші держави світу та інші роди військ [18, с. 80].

Стабільно розвивалася промисловість **Франції**. До початку Першої світової війни вона займала друге місце в світі за обсягом виробництва автомобілів, мала значні успіхи в авіаційній, хімічній та електротехнічній галузях, які сприяли зміцненню її військового потенціалу [13]. Прагнення реваншу й боротьба з Німеччиною за світові ринки збуту товарів і сировини змусили Париж особливо відповідально поставитися до функціонування своїх збройних сил, зрівнявши їх, по можливості, зі східним сусідом.

Однак, в цілому, французьку армію на початку ХХ ст. не можна було назвати забезпеченою всіма технічними засобами. Перш за все, в порівнянні з Німеччиною та Австро-Угорщиною, була майже відсутня важка артилерія, а в порівнянні з Росією – легкі гаубиці. Артилерія слабо забезпечувалася засобами зв'язку, кавалерія не мала кулеметів, авіація лише формувалася. Зокрема, у 1910 р. генерал Фердинанд Фош (1851-1929 рр., маршал, під час Першої світової війни командир корпусу, начальник Генерального штабу, голова Військового комітету союзників) говорив французьким офіцерам, що “немає нічого більш сміховинного, ніж ідея використання літаків у військовій час: авіація на війні не більш, ніж спорт” [23].

Незважаючи на багато недоліків, Париж спромігся до початку Першої світової війни оснастити свої збройні сили багатоманітним озброєнням. За різними підрахунками, це: 162 літаки, 3 лінійні кораблі, 9 крейсерів 2-го класу, 11 крейсерів 3-го класу, 3 легких швидкісних крейсери, 54 кораблі винищувачі, 35 підводних човнів, артилерійські установки, велика кількість боєприпасів та іншого озброєння [10, с. 230].

Значні сподівання країн Антанти у майбутній війні пов'язувалися з розвитком військово-промислового потенціалу **Російської імперії**. Зміцнення російського військового потенціалу стало можливим лише завдяки загальному піднесенню економіки держави. Як зазначав генерал Алексей Маніковській (1865-1920 рр.) “російські промисловці зовсім не пручалися перекладу своїх підприємств на військове виробництво. Навпаки, власники всіх підприємств, від паровозозбиральних заводів до шорних майстерень, хоробро бралися за виготовлення гармат і снарядів. Щоб самому отримати замовлення, а разом із тим і гроші, треба було лише мати зв'язок в одній з урядових установ” [17, с. 155]. Річ у тім, що військові замовлення стали дуже вигідними. Навіть за приблизними підрахунками чистий річний прибуток металургійних заводів становив 50 % , а металообробних – 80 %.

Основу військово-промислового комплексу Російської імперії склали українські підприємства Наддніпрянщини та Донбасу. Наприкінці 1913 р. царський уряд приймає “Велику програму по посиленню армії”, в ході виконання якої планувалося збільшити випуск всіх видів озброєння, модернізувати артилерію, посилити інженерні війська, створити військову авіацію і автомобільний транспорт та ін. [9].

Вразливим місцем збройних сил Російської імперії стала недостатня укомплектація військ вогнепальною зброєю. Зокрема, артилерійський комітет міністерства оборони поставив питання, щодо організації виробництва кулеметів на військових заводах. На початку ХХ ст., у результаті укладеного контракту з англійською фірмою “Віккерс”, Росія отримала право на виготовлення кулеметів “Максим”. За кожен виготовлену одиницю російський уряд зобов'язувався виплачувати фірмі “Віккерс” 80 фунтів стерлінгів (756 карбованців золотом) комісійної винагороди на протязі 10 років. Станковий кулемет “Максим” розробив британський зброяр американського походження Гайрем Стівенс Максим (1840-1916 рр.) у 1883 р. Він став

першою серійною автоматичною зброєю у світі, широко використовувався під час Першої світової війни, а також у багатьох війнах і збройних конфліктах ХХ ст. Весною 1904 р. на Тульському збройовому заводі почалося серійне виробництво цих кулеметів. За різними підрахунками, станом на 1914 р., вироблено 447 таких кулеметів [8; 22].

Основою озброєння російської артилерії стали гармати розробки німецької фірми «Крупп» (з горизонтальним клиновим затвором) та французької фірми «Шнейдер» (з поршнеvim затвором), які виготовлялися на Путіловському заводі у Петербурзі. Ці гармати перебували на озброєнні гірської та кінно-гірської артилерії, а також заміняли польові гармати у сухопутних військах. Гармати розроблені фірмами «Крупп» і «Шнейдер» вироблялися в Росії за ліцензіями з 1909 і 1910 рр. відповідно. Зокрема, у 1912 р. в російській армії знаходилося на озброєнні понад 40 гармат від фірми «Шнейдер» [5].

Перед початком Першої світової війни в Російській імперії успішно розвивалася транспортна промисловість. Зокрема, на Путіловському заводі проводили експерименти з військовими автомашинами – бронювання вантажних автомобілів, які підходили за параметрами під воєнні цілі. Росія не мала власної автомобільної промисловості, і тому імпортувала шасі, в основному від англійської компанії «Остін» (*Austin Motor Company*), проводячи у себе озброєння цих машин. Крім цього в Російській імперії, здебільшого в Україні, функціонували 18 залізничних батальйонів (10 з широкою колією і 8 з вузькою). Напередодні війни у складі збройних сил перебувало близько десяти бронепоездів [4]. Більшу частину парку російської авіації склали аероплани, виготовлені у Франції та Великобританії – “Ньюпори”, “Морани”, “Фармани”, “Дьюпердюсени”. Всього понад 200 військових літаків [12, с.66].

Царський уряд, що втратив у російсько-японській війні 1904-1905 рр. майже всю ескадру Тихоокеанського та Балтійського флотів, спрямовував свої зусилля для відновлення і розвитку військово-морського флоту. З цією метою у 1905-1914 рр. розроблено декілька суднобудівельних програм, які передбачали добудову раніше закладених та будівництво нових військових кораблів. Зокрема, згідно “Програми суднобудування Балтійського флоту” (1912 р.) Росія напередодні війни мала на озброєнні два крейсери 2-го класу, шість крейсерів 3-го класу, два легкі швидкісні крейсери, понад 30 кораблів винищувачів, три підводних човни та ін. [25].

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Підсумовуючи можна зазначити, що до початку Першої світової війни основні індустріально розвинені держави намагалися збільшити технічне переоснащення своїх збройних сил, як найважливіший засіб для насильницького перерозподілу світу. Армії і флоти переозброювалися за новітніми зразками бойової техніки. Однак, військово-промисловий потенціал країн Антанти, з урахуванням національного доходу та вартості валової продукції, значно перевищував потенціал їх противників з Троїстого союзу. Щодо армії Німеччини, то вона у порівнянні з іншими, була найкраще в світі оснащена, на той час, новітньою зброєю та військовою технікою. Наведені аргументи можуть давати підставу стверджувати, що військово-промисловий потенціал держав Антанти дещо переважав свого супротивника. У свою чергу країни Троїстого союзу, напередодні війни, мали невелику перевагу, щодо використання мобілізаційних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Montchrestien de A.* Traité de l'économie politique; Édition critique par François Billacois. – Genève: Librairie Droz, 1999. – 456 p.; *Henderson W. O.* Friedrich List: Economist and Visionary 1789-1846. – London: Frank Cass, 1983. – 199 p.; *Мальш А. И.* Формирование марксистской политической экономии. – М.: Политиздат, 1966. – 351 с.
2. *Гришнова О. А.* Економіка праці та соціально-трудові відносини. – К.: Знання, 2004. – 536 с.; *Жалоба І.* Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії (на прикладі шляхів сполучення). – Чернівці: Книги-XXI, 2004. – 520 с.; *Перехідна економіка / В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова, З. С. Варналій, А. А. Гриценко.* – К.: Вища школа, 2003. – 592 с.; *Мандибура В. О.* Ідеологічна і об'єктивна складові економічної “теорії людського капіталу” // Економічна теорія. – 2009. – № 1. – С. 34-49; *Пирожков С. І.* Вибрані наукові праці: у 2 т.; НАН України, Ін-т демографії і соц. досліджень, Київський нац. торг.-економ. ун-т. – Т. 1: Демографічний і трудовий потенціал. – К., 2008. – 934 с.; *Синявська Л. І.* Вплив фінансової діяльності уряду Російської імперії на розвиток підприємств важкої промисловості сходу й півдня України в 1914-1916 рр. // Український історичний журнал. – 2014. – Вип. 3 (№ 516). – С. 56-69; *Чухно А. А.* Твори: у 3 т. НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Н.-д. фін. ін-т при М-ві фінансів України. – Т. 3: Становлення еволюційної парадигми економічної теорії. – К., 2007. – 712 с.
3. *Виноградов К. Б.* Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне первой мировой войны // Ученые записки Ленинград. гос. ун-та. Серия истор. наук. – 1955. – Вып. 23. – С. 66-93; *Дикс А.* Война и народное хозяйство по опыту Германии в мировую войну 1914-1918 гг.; пер. с нем. – М.: Воениздат, 1926. – 84 с.; *Deutschmann W.* Die militärischen Maßnahmen in Österreich-Ungarn während der Balkankriege. 1912-1913. – Wien, 1965. – 219 s.; *Исламов Т. М.* Российская империя и монархия Габсбургов: основные тенденции во взаимоотношениях (конец XVIII-XIX в.) // Австро-Венгрия: интеграционные

- процессы и национальная специфика. – М.: Ин-т славяноведения, 1997. – С. 250-264; *Зайончковский А. М.* Подготовка России к империалистической войне. Очерки военной подготовки и первоначальных планов. По архивным документам. – М.: Госвоениздат, 1926. – 429 с.; *Зайончковский А.* Збройні сили обох сторін конфлікту / Андрій Зайончковський; пер. з рос. Іванка Подольська // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2014. – Ч. 75. Перша світова 1914-2014. Що далі? [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.ji.lviv.ua/n75_texts/Zbrojni_syly_oboh_storin.htm; *Kann R. A.* A History of the Habsburg empire. 1526-1918. – Berkeley; Los Angeles; London, 1977. – 646 p.; *Mosser A.* Die industrie aktien-gesellschaft in Österreich. 1880-1913. Versuch einer historischen Bilanz - und Betriebsanalyse. – Wien, 1980. – 338 s.; *Луцачев Ю. А.* Германо-австрийские планы на Балканах в годы первой мировой войны // Новая и новейшая история (Москва). – 1973. – № 2. – С. 39-47; *Поликарпов В. В.* От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века. – М.: «ИНДРИК», 2008. – 552 с.; *Regele O.* Zur Geschichte des k. und k. Technischen Militär komitees 1869-1918 // Blätter für Technikgeschichte. – 1952. – S. 38-54; *Smith Leonard V.* France and the Great War 1914-1918. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 202 p.; *Тейлор А. Дж.* Габсбурзька монархія. 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 260 с.
4. *Баранов О. П.* Історія створення військових формувань, на які покладались завдання аналогічні завданням держспец-трансслужби // Електронне наукове видання “Державне управління: удосконалення та розвиток”. – 2014. – № 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=722>
5. *Барсуков Е.* Русская артиллерия в мировую войну. – М.: Гос. воен. изд-во НКО, 1938. – 396 с.
6. Военно-экономическая наука. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.topreferats.ru/military/table1384.html
7. *Грей Э.* Немецкие подводные лодки в Первой мировой войне. 1914-1918 гг. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 286 с.
8. *Гук К. С.* Русская Императорская Армия накануне Великого противостояния // Lib.ru: журнал "Самиздат". [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://samlib.ru/g/guk_k_s/giawmcm-7.shtml
9. *Зайончковский А. М.* Подготовка России к империалистической войне. Очерки военной подготовки и первоначальных планов. По архивным документам. – М.: Госвоениздат, 1926. – 429 с.
10. Иностраный военный обзор // Военный сборник. – 1913. – № 8. – 280 с.
11. *Киган Дж.* Первая мировая война; [пер. Т. Горюшковой, А. Николаева]. – М.: АСТ, 2004. – 576 с.
12. *Корниш Н.* Русская армия 1914-1918 / пер. с англ. А. И. Дерябина. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 69 с.
13. *Ликсо В. В.* Полная энциклопедия вооружений и боевой техники. 1914-1918. – М.: АСТ, 2014. – 239 с.
14. *Лозинський А. Ф.* Важка індустрія і транспорт як основа військово-промислового комплексу Австро-Угорської імперії // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 12. – Львів: Вид-во ЛКА, 2014. – С. 94-103.
15. *Лозинський А. Ф.* Збройні сили Австро-Угорщини (1867-1918 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22. – Львів: Нац. ун-т “Львівська політехніка”, 2006. – 20 с.
16. *Лозинський А. Ф.* Організація Австро-Угорського флоту // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТНПУ, 2006. – Вип. 1. – С. 177-186.
17. *Маниковский А. А.* Военное снабжение русской армии в мировую войну. – М.: Госвоениздат, 1930. – 185 с.
18. *Медведев Д. Л.* Черчилль 1911-1914. Власть. Действие. Организация. Незабываемые дни. – М.: РИПОЛ классик, 2014. – 672 с.
19. *Монастирьов В.* Підготовка до європейської війни та її причини / В. Монастирьов // Військова збірка. – 1914. – № 11. – 187 с.
20. *Тененбаум Б.* Великий Черчилль. – М.: Яуза, Эксмо, 2011. – 672 с.
21. *Уткин А. И.* Первая Мировая война. – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.
22. *Федосеев С.* Столетие легендарного «Максима» // «Мастер-ружьё». – 2010. – № 11 (164). – С. 40-46.
23. *Фош Ф.* Воспоминания (война 1914-1918 гг.); пер. с фр. – М.: Воениздат, 1939. – 430 с.
24. *Цольнер Е.* Історія Австрії; наук. ред. В. Расевич; пер. з нім. Р. Дубасевича, Х. Назаркевич, А. Онишка, Н. Іванчук. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
25. *Шаццлло К. Ф.* Русский империализм и развитие флота накануне первой мировой войны (1906-1914 гг.). – М.: Наука, 1968. – 368 с.
26. *Шеер Р.* Германский флот в Мировую войну. – М.: Эксмо, Изографус; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 672 с.
27. *Шигалин Г. И.* Военная экономика в первую мировую войну (1914-1918 гг.). – М.: Воениздат, 1956. – 332 с.
28. British Documents on the Origins of the War. 1898-1914 / G. Gooch and H. Temperley. vol. 11. – London, 1938. – 239 p.